

Галіна Сарока-Скіба
Ваўкавыск

Пеўчыя жанры беларускага *Ірмалоя* квадратна-лінейнай натацыі канца XVII – пачатку XVIII ст.

У шэрагу самых важных і дакладных матэрыялаў мінулага на ганаровым месцы знаходзяцца рукапісныя помнікі. Старажытныя музычныя рукапісы з’яўляюцца крыніцай, якая распавядае аб культурнай карціне свету нашых продкаў. Даследаваннем дадзеных рукапісаў займаецца музычная медыявістыка – галіна музыказнаўства. Актуальнасць і перспектывынасць вывучэння помнікаў мінулага відавочная, бо, згодна з думкай беларускага прафесара Л.П. Касцюкавец, „усякі рукапіс як з’ява ўнікальная абавязкова павінны быць апісаны”¹. Кожны даследчык-медыявіст пры звароце да рукапісных помнікаў ставіць пэўныя задачы, якія вырашаюцца рознымі спосабамі. Праблемай апісання рукапісаў займаліся замежныя (І. Гарднер), расійскія (Н. Герасімава-Пярсідская, З. Гусейнава, Л. Дубровіна, Г. Пажыдаева, А. Кручыніна і інш.), украінскія (Ю. Ясіноўскі, А. Канатоп) і айчыннымя (Л. Касцюкавец) даследчыкі. Ларыса Касцюкавец прапануе аўтарскі метада апісання старажытных манускрыптаў і аналізу спеваў², якога мы прытрымліваемся. Праца над музычнымі рукапісамі мае мноства задач: гістарычны аспект, агульнапалеаграфічнае апісанне, мастацкае афармленне, змест і структура, жанравы склад, кароткая характарыстыка спеваў, лёс і своеасаблівасці рукапісу.

Ірмалой канца XVII – пачатку XVIII ст. – унікальны зборнік, які знаходзіцца ў калекцыі аддзела рукапіснай і рэдкай друкаванай кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі пад шыфрам 11Рк922к. Да сёння гэты рукапіс, які характарызуецца шырокім спектрам духоўных песнапенняў, не быў уведзены ў навуковую практыку ў поўным аб’ёме, аднак менавіта яго можна аднесці да самастойнай групы пеўчых кніг – гімнаграфічнай музычнай энцыклапедыі.

Музычна-палеаграфічнае апісанне прадугледжвае абавязковае вылучэнне песенных жанраў музычных рукапісаў. Гэта надзвычай важны аспект у даследаванні беларускага ноталінейнага *Ірмалоя* 11Рк922к. Вызначальнымі прыкметамі жанру ў гімнаграфіі з’яўляюцца: змест³, форма (паэтычная і музычная), чынапаслядоўнасць (дыктавалася царкоўным Статутом) і спосаб

¹ Л. К а с ц ю к а в е ц, *Рукапісны беларускі Ірмалой на квадратных лінейных нотах 091/283к і яго спеў НАСТАЎНІК ЦАРЭВІЧА ЯРАСЛАВА*, Мінск 2011, с. 8.

² *Ibidem*, с. 1–95.

³ Д. Л и х а ч е в, *Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили*, Ленинград 1973, с. 50.

выканання⁴. Галоўнае прызначэнне гімнаграфічных тэкстаў заключалася ў прапагандзе царкоўна-дагматычных уяўленняў аб свеце, месцы Бога і чалавека⁵. Не толькі змест спеваў мае значэнне, але і іх эмацыйнае ўздзеянне на вернікаў⁶, спосабы выканання розных богаслужбовых спеваў. Так, акафісты выконваюцца стоячы, пры ўдзеле ўсіх прысутных на набажэнстве, антыфоны – папераменна на абодвух клірасах, а для заключнай часткі канону, так званай катавасіі, півучыя могуць выйсці з кліраса на сярэдзіну царквы⁷.

Сярод самых старажытных песенных жанраў у дадзеным рукапісе прадстаўлены **псалмы**⁸ і **трапары**⁹. Псалмамі пачыналася кожная, нават самая невялікая служба. Іх спявалі цалкам або часткамі (вершамі); групы вершаў утваралі своеасаблівыя цыклы – кафізмы. Найбольш яркія і выразныя вершы з псалмоў вылучыліся ў самастойныя спевы і служылі асновай пракімнаў, якія маюць дачыненне да прычасных вершаў, запеваў перад сціхірамі, кананаршых воклічаў. Розныя віды старажытнарускіх псалмаў былі перанесены ў спеўны зборнік *Ірмалой 11Рк922к*, на нашу думку, з *Абіходу*, які складае асноўную і нязменную частку ўсякага святочнага, нядзельнага або будзённага набажэнстваў. Аналізуючы розныя песенныя жанры рукапісу, звяртаем увагу на цікавую нумарацыю яго аркушаў, а не старонак – літарную з цітламі над імі, але мы ў сваім даследаванні будзем прытрымлівацца лічбавай. У *Абіходзе* псалмы размяшчаліся паводле парадку Усяночнага Дбання і Літургіі, у нашым зборніку¹⁰ гэты парадак іншы: першае ўказанне абвяшчае „Прокимен. Псалом поемый в начале святыя Литургии” [арк. 10 адв.]. Далей ідзе яго назва *Благослови душе моя Господа*. Такім чынам, адзначаем фіксацыю гэтага пеўчага жанру ў літургійным чынапаследаванні, прадпісаным богаслужбовым Статутам, дзе ён займае значнае месца. У каментары *Тыпікона* да 103 Псалма *Благослови душе моя Господа* гаворыцца, што яго выконвалі „лёгка і сладкагалосна”¹¹. Пасля гэтага спеву ў рукапісе знаходзім псалом *Блажен муж* [арк. 21]. У сціхірным раздзеле [аб спецыфіцы гэтага жанру гаворка пойдзе ніжэй] пеўчага зборніка гэты жанр прадстаўлены восьмым псалмам са сціхірамі. Выбар аўтарам гэтага песеннага матэрыялу – адухоўленага, велічнага, падзячнага – не выпадковы, бо ён надзелены выключна ўзнёслым характарам. У дадзеным рукапісе вельмі часта сустракаюцца літары, якія ўказваюць на „гласы”. Адзначым, што ў мінулыя часы існавала восем гласаў як восем мадэляў рознага меладычнага, ладавага, рытмічнага зместу. Прывядзём толькі некаторыя прыклады:

- „па і [восьмым] псалме сціхіра *Кресте Христов христиан упование*” [арк. 434 адв.]. [У псалме глас не ўказаны, але мяркуючы па далейшым размяшчэнні песнапенняў падобнага роду, гэта глас *а* – першы];

⁴ Д. Л и х а ч е в, *Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1979, с. 55.

⁵ С. А в е р и н ц е в, *Поэтика ранневизантийской литературы*, Москва 1977, с. 103.

⁶ В. М е т а л л о в, *Очерк истории православного церковного пения в России*, Москва 1995, с. 28.

⁷ С. А в е р и н ц е в, *op. cit.*, с. 103–104.

⁸ *О церковном пении*, сост. О. Л а д а, Москва 2001, с. 74.

⁹ В. М а р т ы н о в, *История богослужебных пений*, Москва 1994, с. 84.

¹⁰ Рукапісны аддзел НББ, шыфр 11Рк922к. Далей спасылкі на гэты рукапіс даюцца ў тэксце.

¹¹ В. М е т а л л о в, *op. cit.*, с. 82.

- „Па і [восьмым] псалме” сціхіра „глас s” [шосты] *Излияся благодать во устах твоих преподобне отче* [арк. 447 адв.];
- *Наследниче Божий сопричастниче Христов* [арк. 456-456 адв.].

Усе вышэйназваныя спевы прысвечаны святым Саве і Мікалаю Цудатворцу. У гэтым жа сціхірным раздзеле з удакладненнем „болгарскаго пенія по и-м [восьмым] псалме” [арк. 456] сустракаем малое слаvasлоўе *Слава Отцу и Сыну и Святому Духу* [арк. 528] і песнапенне *Днес Христосъ входит во град Вифанию на жребяти седяй* [арк. 528].

Адным з найбольш распаўсюджаных як ва ўсходніх, так і заходніх службах з’яўляецца жанр **трапара**. Змест трапароў цалкам звязаны з новазапаветнай дагматыкай, праслаўленнем святочных падзей, усхваленнем подзвігаў пакутнікаў і святых, таксама ўспамінаюцца падзеі свята альбо святаў. Ён адносіцца да найбольш дробных жанравых адзінак гімнаграфічнага мастацтва¹². Характэрная асаблівасць тэкстаў трапароў – частае выкарыстанне параўнанняў, алегорый, часам яны проста апавядальныя, напрыклад, нядзельныя трапары¹³, якія маюцца і ў дадзеным *Ірмалоі*. У кожным гласе трапары маюць свой напеў і нярэдка на палях рукапісу можна сустрэць наступныя ўказанні:

- „Бог Господъ на восемь гласов” [арк. 67];
- „[...] и с тропари воскресными (болгарского напеву)” [арк. 43];
- „[...] тропар гласъ д [чацвёрты] *Бог Господъ иявился нам*” [арк. 43];
- „[...] тропаръ глас и [восьмы]” [арк. 461] [у паслядоўнасці гадзін Божага Нараджэння на першую гадзіну].

На шостае гадзіне гучыць трапар першага гласу, на дзявятай – сёмага. Завяршаецца гэты раздзел *Ірмалоя* трапаром *Божага Нараджэння* [арк. 475]. У раздзеле *Последование царских часов святаго Богоявления* таксама маюцца трапары на першай, трэцяй, шостае гадзінах восьмага гласу. Аўтар зборніка запісвае многія іншыя трапары: па асвячэнні вады (святочны), на ліціі, „Тропарі страстных недели (в понедельник, во вторник и в среду)” [арк. 497], „тропаръ во святой великий четверток” [арк. 500].

Усе царкоўныя спевы, зафіксаваныя ў нашым манускрыпце, могуць быць размеркаваны па наступных родах альбо разрадах:

- **уваскрэсны, багародзічны, дагматыкі, свяцільны, траічны** – спевы, якія займелі сваю назву ад сэнсу;
- **сціхіра, кандак, ікас** – спевы, назвы якіх указваюць на размер (аб’ём);
- **канон, антыфоны, падобны, самападобны, самагласны** бяруць свае назвы ад складу і ладу speваў;
- **акафіст, сядальны, іпакаі** – спевы, якія паказваюць на становішча і стан людзей, што моляцца падчас speваў;
- **пракімен, алілуарый, прычасны** – спевы, названыя ад часу выканання і парадку царкоўнай службы;
- **дабрашчасныя, хвалітны, паліелей** – спевы, чые назвы ідуць ад тых ці іншых месцаў Святога Пісання, з якімі лучыцца іх выкананне.

¹² Г. Дь я ч е н к о, *Полный церковно-славянский словарь*, т. 2, Москва 1900, с. 734.

¹³ В. Д а л ь, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 4, Москва 1882, с. 182.

Родавая разнастайнасць *Ірмалоя* з'яўляецца сведчаннем багацця матэрыялу, зафіксаванага таленавітым складальнікам. Спынімся больш падрабязна на некаторых прыкладах. Упершыню **багародзічан**¹⁴ – спеў, прысвечаны праслаўленню Найсвяцейшай Панны, з'яўляецца ў *Ірмалоі* ў раздзеле святочнай суботняй службы: *Мария честное владыки приятелище* [глас першы] [арк. 63]. У другім гласе ўказання на багародзічан няма, аднак па месцазнаходжанні і змесце пасля сядальна і падзякі натоўпу, на нашу думку, менавіта багародзічан *Преблагословенна еси Бце* [арк. 110] мае рацыю быць змешчаны тут. У трэцім гласе, максімальна напоўненым спевамі азначанага вышэй жанру, знаходзім два песнапенні: На стих. *Богородичен Слава и ныне*, а таксама *Без семени от Божественного духа волею же отчею* [арк. 158 адв. – 159]. Далей ідзе слаvasлоўе, за якім сустракаюцца багародзічны *Красоте девства твоего и пресветлой чистоте твоей* і *Непостижимаго и неописанного единосущного отца и духови* [арк. 159–159 адв.]. У сціхірным раздзеле, сярод сціхір святому Мікалаю Цудатворцу, выяўлены багародзічны *Вострубим трубою песней приникши* і *Богородичны дневные осми гласовъ* [арк. 457–458 адв.].

У пачатковым раздзеле зборніка ўпершыню сустракаем **дагматы** – спевы, якія перакладаюцца з грэцкага як „думаць, верыць”, але так называецца і багародзічан, бо з хвалою Найсвяцейшай Панны мае дагматычнае вучэнне аб двух ліках Ісуса Хрыста:

- першага гласу суботняй вячэрняй службы *Всемирную славу от человек прозяб* і другога гласу *Прейде сень законная благодати* [арк. 106–106 адв.];
- трэцяга гласу „Начало г-го [трэцяга] гласа, на велицей вечерни слава и ныне догмат” *Како не дивимся Богомужному рождеству твоему пречестная* [арк. 156];
- чацвёртага гласу *Иже тебе ради Богоотец пророк Давид песненно о тебе провозгласи* [арк. 134] [непасрэднага ўказання на слова „дагмат” ў даным выпадку не сустракаем у зборніку];
- дагматы пятага-восьмага гласаў размешчаны на арк. 252, 282, 326, 350.

Двойчы ў нашым *Ірмалоі* з'яўляюцца **святцільны**, якія спявалі з надыходам раніцы, калі святлела неба [арк. 457, 555]:

- „Светилен страстных недели” [прачытанне наша] *Посетил ны ест свыше спас наш*, які размешчаны паміж кандаком і ікасам [г. зн. акафістам] і хвалітнай сціхірай чацвёртага гласу *Посетил ны ест свыше спас наш*;
- „Страстных недели светилень” *Чертог твой спасе мой видя*, які выконваўся „в понедельник”, „во вторник”, „в среду”, „в четверток” [арк. 535]. Працягам вышэйазначанага спева з'яўляецца *Господи воззвах* з малым слаvasлоўем восьмага гласу *Вторую Еву египтянниную обрет змий*.

Яшчэ адзін пеўчы жанр, прадстаўлены ў *Ірмалоі*, – **траічан**. Гэты спеў, звернуты да Найсвяцейшай Сёмухі, таксама мае дачыненне да службы дня¹⁵.

¹⁴ Г. Дьяченко, *op. cit.*, т. 2, с. 953.

¹⁵ *Ibidem*, с. 734.

На арк. 554 запісаны дзевяць песняў з ірмасамі, так званымі спевамі канона *Во святую великую неделю пасхи „грэцкага напеvu”* згодна з удакладненнем пісца. Пасля восьмай песні канону *Сей нареченный и святой* запісаны траічан *Отче вседержителю и слову и душе* [арк. 561]. Канон траічны васьмі гласаў завяршаецца „Прыпевамі преподобнаго Григория Синаита, на глас недели” [арк. 566] і сёмым па ліку знаходзім паэтычны матэрыял рукапіснага траічна *Отче Вседержитель, Слово Божие, Дух всесвятой* [арк. 568].

Спевы другога разраду прадстаўлены максімальна поўна і вельмі разнапланавы, з-за чаго адзін з раздзелаў *Ірмалоя* мы ўмоўна назвалі сціхірным. Пэралічым некаторыя спевы сціхірнага раздзелу: нядзельныя, евангельскія, на каноне, святочныя [на панскай, багародзічнай службах і святым значарочыстым праз увесь год], на „Господи, воззвах”, самагласныя, хвалітныя альбо на хваліцах, на ліціі, на Гадзінах, па праслаўленьнем [арк. 568] [пасля вялікага альбо малага славаслоўя], самападобныя [на дванадзесятых святых] і іншыя [арк. 480–563].

Важнымі жанрамі візантыйскай гімнаграфіі, якія знайшлі шырокае прымяненне ў старажытнаруускай гімнаграфічнай творчасці і зафіксаваныя ў беларускім *Ірмалоі 11Рк922к*, з’яўляюцца **кандак** і **канон**. У нашым рукапісе прадстаўлены наступныя **кандакі**:

- кандак *Предстательство христиан непостыдно* [арк. 540];
- кандак трэцяга гласу *Дева днесь пресущественного раждает* [арк. 557] [мяркуем, што гэта **кукуліі**, так званы зачын, і **ікас** – першая страфа працяжнай песні канона] *Едема Вифлеем отверзе* [арк. 558].

У велікодным каноне пасля шостага песні ідуць адзін за адным кандакі:

- *Аще и во гроб снишел еси* [арк. 568–568 адв.] і ікас *Яже прежде солнца зашедшее* сёмай і восьмай песняў [арк. 558 адв. – 559];
- кандак другога гласу *В молитвах неусыпающую Богородицу* [выконваўся падчас святкавання Успення Прачыстай Багародзіцы], пасля якога спяваўся ікас *Апостоли от конец совокуплишися zde в гепсиманстей веси* [арк. 593 адв. – 594].

Два пеўчыя жанры – кандак і ікас – звязаны адзін з адным¹⁶, але калі кандак можа быць самастойным, то другі неаддзельны ад яго. Ікасы разам з кандакамі складаюць **акафіст**¹⁷. У дазеным спеўным зборніку кандак чацвёртага гласу і ікас двойчы ідуць адзін за адным перад восьмай песняй **іпакаі**, утвараючы акафіст *Аще и во гроб снишел еси* і *Прежде солнца зашедшее* [арк. 558–558 адв.], *Дева днесь пресущественного раждает* і *Едема Вифлеем отверзе придите видим пищу* [арк. 577 адв. – 578].

Спевы трэцяга разраду прадстаўлены **канонамі**, якія вызначаліся статыкай і маруднасцю падчас выканання:

- *Пресвятей Бце* [арк. 43, 54], у тыдзень Вайя чацвёртага гласу з ірмасамі ўсіх дзевяці песняў: *Явишася источницы* (песнь а [першая]) [арк. 534], *Точащи* (песнь г [трэцяя]) [арк. 534], *Христос грядый* (песнь д [чацвёртая]) [арк. 534] і г. д.;

¹⁶ *Ibidem*, с. 220.

¹⁷ *Ibidem*, с. 222.

- канон „греческаго напева” *Во святую Великую Неделю Пасхи* [арк. 534];
- каноны-малєбны Прачыстай Багародзіцы [арк. 640].

У нашай крыніцы сустракаем наступнае ўдакладненне: „Поемый в наведеньи печали почину канона многими содержимъ напевами, глас и [восьмы]” з уключэннем васьмі песняў [без другой] з хвалою.

У заключнай частцы рукапіса запісана „**Катавасія** на восемъ гласов” *Избави от бед рабы своя* [арк. 630 адв.]. Слова „катавасія” вызначае „сошествие, сходжение”, калі хоры пры заключным выкананні ірмаса сыходзіліся ў цэнтры храма.

У *Ірмалоі* запісаны **антыфоны степенные**¹⁸, якія напоўнены гарачым пачуццём да Бога і маюць дачыненне да ўсіх тых, хто прызнае сябе вандроўнікамі і часовымі жыхарамі на зямлі і імкнецца да ўзыходжання як бы па прыступках ад зямлі на неба, ад месца вандравання на бацькаўшчыну, ад смутку да радасці і ад бедстваў да шчаснага спакою¹⁹. Складальнік *Ірмалою* запісаў іх перад пачаткам ўсіх васьмі песняў [ірмасоў], адзін першы антыфон чацвёртага гласу „греческаго напева” гучыць „на утрени в неделю” [арк. 47, 63, 107, 110].

Падобны, самападобны і самагласны таксама фіксуюцца ў зборніку. У *Ірмалоі* сустракаюцца наступныя **падобны**:

- „Подобны повседневные на осмъ [восем] гласов” [арк. 37] у завяршэнні Літургіі Васіля Вялікага;
- падобны да сціхір на „Господи, воззвах” шостага гласу *Приидите вси языцы благословенному древу поклониться* [арк. 62], якія запісаны у сціхірным раздзеле;
- сядальны падобны на „Камени запечатани” *Жены ко гробу приидоша* [арк. 62];

Самападобны, якія маюць дачыненне да сціхір, могуць разглядацца і як самастойны жанр. Усе іх з’яўленні ў зборніку выдзелены кінавар’ю, што сведчыць аб мастацкім гусце складальніка *Ірмалоя*:

- „На хвалитехъ Стихиры **Самоподобны** гласъ д [чацвёрты]”: *Преславная днес видеша вси языцы* [арк. 579–579 адв.], *Дух святыи бе оубо присно* [арк. 579 адв.], *Дух святыи свет и живот живый источник оумный* [арк. 577 адв. – 578];
- у раздзеле „Мца Іуніа въ кф [29] день святыхъ славныхъ и всехвальныхъ верховныхъ апостолъ Петра и Павла [...] стихиры гласъ в [другі] самоподобны”: *Кто ми похвалными венцы оувязем Петра и Павла* [арк. 530 адв. – 531], *Кіими песненными добротами воспоем Петра и Павла* [арк. 531], *Кіими духовными песнми похвалим Петра и Павла* [арк. 531 адв.], *Трикратным вопрошением еже Петре любииши ли мя* [арк. 531 адв. – 532 адв.];
- „Мца Августа в еі [15] день Оuspение Пресвятыя владычицы нашея Бцы [...] гласъ а [першы] самоподобны”: *В дивное чюдо* [арк. 539],

¹⁸ Г. Д ъ я ч е н к о, *op. cit.*, т. 1, с. 19.

¹⁹ М. С к а б а л а н о в і ч, *Талковы тыпикон*, Москва 1995, с. 524.

Богоначальным манавеннем отвсюду [арк. 539], Превышнія же небесныя силы [арк. 539 адв.], Богоприятное и пречистое тело [арк. 539 адв.], Прекрасно же предидяху и невидимо воля [арк. 590-590 адв.], Тоя бо ради Пречистыя Бце присно с живоносным царем [арк. 590-590 адв.].

Адзначым, што колер ініцыялаў [першых літар] ўсіх сціхір чорны, тады як усе астатнія, непрысвечаныя Божай Маці, кінаварныя. Такім чынам укладальнік выказаў сваё асабістае стаўленне да свята Успення Прасвятой Багародзіцы.

Самагласны як песнапенні, незалежныя і самастойныя па сэнсу, складу, тону, таксама часта з'яўляюцца ў *Ірмалоі* [згодна з *Мінеяй*, дзе вызначаны святы і службы кожнага месяца года], што дазваляе ўказваць на раздзелы – снежаньскі, студзеньскі і г. д.:

- „Мца декемвриа въ ке [25] день стихиры в навечерие Рождества Христова глас в [другі]”: *Приидите возрадуемся господаве настоящую тайну сказующе* [арк. 469–470], *Господу Иисусу рождшуся от святыя девы* [арк. 469–470], *Царство твое Христе Боже царство всех веков* [арк. 469–470], *Что тебе принесем Христе яко явился еси* [арк. 469–470].

Пасля снежаньскага раздзела ў рукапісе знаходзім студзеньскі, дзе вяззю запісана наступнае:

- „Месяца иануариа въ с [шосты] день стихиры и в навечерии Богоявления Гдня, Самогласны. Глас в [другі]”: *Просветителя нашего просвещающего всякого человека* [арк. 494 адв. – 495], *Избавителю нашему от раба крещенну* [арк. 494 адв. – 495], *Иорданския струи тебе источник прияша* [арк. 494 адв. – 495], *Спаси хотя заблудшаго человека не сподобился еси* [арк. 494 адв. – 495].

Наступны раздзел пачынаецца са слоў, якія таксама сведчаць аб наяўнасці самагласных:

- „В четверток с [шостаі] или [нядзелі] по Пасце Вознесение Гда нашего Иса Христа [...] глас с [шосты] самогласны стихиры”: *Господ вознесся на небеса* [арк. 566 адв. – 567], *На горах святых зрящее* [арк. 567–567 адв.], *Господи Апостоли яко видеша тя* [арк. 567 адв. – 568], *Господи смотрения совершив таинство* [арк. 568 адв.];
- „Неделя святыя Пентикостіи [...] [першага гласу]” [арк. 573] змяшчае „стихиры самогласны”: *Пятидесятницу празднуим и духа пришествие* [арк. 573], *Языками инородных обновил еси* [арк. 573–573 адв.], *Вся подает дух святыи точит пророчества* [арк. 573 адв.].

Заклучны раздзел, дзе сустракаюцца самагласны, жнівеньскі:

- „Мца августа в с [шосты] день Преображение Гда нашего Иисуса Христа [...] глас д [чацвёрты] самогласны”: *Прежде креста твоего Господи гора небеси* [арк. 534], *Прежде креста твоего Господи поят оученики* [арк. 535–535 адв.], *Гора еже иногда мрачна и дымна* [арк. 535–535 адв.], *На горе висоцей преобразся спас* [арк. 535 адв. – 536].

Усе тры жанры чацвёртага разраду знаходзім ў зборніку: **акафіст** змешчаны ў раздзеле ліцыйных певаў; **сядальны** ўпершыню запісаны пасля канону Найсвяцейшай Багародзіцы; **іпакаі** змешчаны ў заключным раздзеле зборніка.

Спевы пятага разраду прадстаўлены досыць шырока. Неаднаразова зафіксаваны **пракімен**, які перакладаецца з грэцкай мовы як „предлагаемый вперёд”: *Гди воцарися в лепоту облечеса* [арк. 10] [першы верш 92 псалма], з наступным пракімам сустракаемся пасля спева *Свете тихий* [арк. 10]. У раздзеле сціхір „В неделю мясопустную на велицей вечерни на Гди возвах Слава Гласъ S [шосты]” змешчаны *Прокимен тоя ж нлю вечера* [арк. 515], *Не отврати лица твоего от отрока твоего* [арк. 515]. У першы тыдзень Вялікага паста спяваўся пракімен *Дал еси достояние боящимся* [арк. 515 адв.].

Алілуарый згадваецца ўпершыню на пачатку зборніка. Алілуя паўтараецца шмат разоў у „Последовании Всенощного бдения” – гэта прыклад „аллилуйи дня” [арк. 2 адв.], якая адкрывае і вянчае службу.

Кінонік у рукапісе заўважаны толькі аднойчы: у „Последовании святых Литургии преждеосвященных” пасля спеву *Ныне силы небесныя находятъ киноникъ Вкусите и изидите* [арк. 22 адв.].

Таксама ў манускрыпце прысутнічае **запрычасцен**, аб якім у *Талковом типиконе* Міхаіла Скалабановіча гаворыцца, што яго напеў павольны, спакойны, выконваецца з замілаваннем і ў ім гучаць малітвы Пакутнага тыдня²⁰. Аўтар зборніка вылучае кожны жанр яркімі кінаварнымі загалоўкамі і запрычасцен не выключэнне: „На Литургии въместо Херувимской и запричастен”, а далей чытаем яго назву *Вечери твоей тайней днесъ сыне божий*. Складальнік *Ірмалоя* ўдакладняе час і службу выканання спеву, што пацвярджае поўнае валоданне і веданне ім *Статута* набажэнства. Фіксацыя ў зборніку разнастайных песенных жанраў з’яўляецца сведчаннем майстэрскага валодання аўтарам як асноўным, так і дадатковым гімнаграфічным матэрыялам.

Сярод спеваў шостага разраду разгледзім **блажэнны** альбо **дабрашчасныя** і **паліелей**. „Блаженны осми гласов” [арк. 33-35 адв.] змешчаны ў літургічным раздзеле пасля спева *Бог Господь* на восем гласаў з нядзельнымі трапарамі. Следам за блажэннымі зафіксавана *Херувимская песнь* [арк. 35 адв.]. Паліелей пісцом фіксуецца як:

- „Полиелек напев смоленский” *Хвалите имя Господне* [арк. 475 адв.];
- „По полиелей седален гласъ д [чацвёрты]” *Придите видим верни где родися Христос* [арк. 511 адв.];
- „На оутрени Полиелей поем в нлю [нядзелю] Блуднаго и мясопустную и сыропустную” *На реках Вавилонских Аллилуйя* [...] [арк. 524];
- „на Благовещение Пресвятой Богородицы на велицей вечерни в месяц март в ке [25] день” выконваўся „Полиелеосъ” *Архангелский глас вопиет ти чистая* [арк. 524].

Аб дасведчанасці ўкладальніка разгляданага *Ірмалоя* сведчыць той факт, што пры кожным упамінанні паліелея ён разнастаіць напісанне гэтага слова канчаткамі „ёй”, „ек”, „еос”.

Такім чынам, беларускі *Ірмалой 11Рк922к* настолькі багаты жанравым складам спеваў, вялікай разнастайнасцю прадстаўленых кампазіцый, што

²⁰ *Ibidem*, с. 515.

заслугоўвае на вылучэнне з агульнага шэрагу царкоўных спеўных зборнікаў. У рукапісе праходзіць цэлая галерэя паслядоўнасцяў: Усяночнага Дбання, вячэрні, святой Літургіі, „Преждеосвященных” дароў, святой Літургіі Васіля Вялікага, гадзін Божлага Нараджэння, царскіх гадзін святога Вадохрышча. Асаблівае месца ў спеўным тэксце *Ірмалоя* належыць спевам, звязаным з марудлівым рытуалам, які суправаджае Літургію. Буйныя музычныя раздзелы злучаюцца адзін з адным кароткімі вершамі, так званымі „ектынямі” [вокліч дыякана і рэчытатыўны адказ хору, часцей за ўсё на словах „Госпадзі, памілуй”]. У зборніку запісаны спевы Літургіі розных відаў: абвешчаных [псалмы], вернікаў [спевы, звязаныя з эўхарыстычным канонам], гімны хвалы, падзякі, алілуарыі, спевы падчас вынасу Евангелля, кінонікі, асабліва ектэнія кіеўскага спеву, спеў *Достойно* балгарскага і іншых распеваў, *Херувимская песнь* [выконвалася падчас урачыстай працэсіі Вялікага ўваходу на Літургіі]. Дарэчы, старажытная *Херувимская песнь* адрозніваецца вялікай выразнасцю і вытанчанасцю, яе павольная, пывучая мелодыя то нібы лунае, то пераліваецца бесперапыннай гукавой плынню. У рукапісе знаходзім *Иже херувимы „киевского пения”* [арк. 13]. Акрамя спеваў звычайнай Літургіі, аўтар запісвае іншыя, спяваемыя на святой „Литургии преждеосвященных даров” [арк. 21]: *Ныне силы небесные* і кінонік *Вкусите и изидите*. На Літургіі Васіля Вялікага выконваліся *Достойно* і *Бог Господь* на восем гласаў балгарскага, кіеўскага і дзённага напеваў, *Блаженны „осми гласов”, Песнь Херувимская* (розных распеваў), „Подобны повседневные на восемь гласов” і паліелей *Хвалите имя Господне* напеву смаленскага. Побач з балгарскім, грэцкім, кіеўскім распевамі аўтар пеўчага *Ірмалоя* фіксуе нацыянальныя „напевы”: смаленскі, мясцовы. Гэты асаблівы факт быў зафіксаваны аўтарытэтным украінскім медыявістам Ю.П. Ясіноўскім у агульным каталозе ўкраінскіх і беларускіх ірмалоеў²¹.

Да найбольш урачыстых спеваў адносяцца **славаслоўі**, якія займаюць кульмінацыйныя месцы ў пачатку і канцы вячэрні і ютрані: песня *Слава Отцу и Сыну и Святому Духу* [арк. 12] – малое славаслоўе, змешчанае ў самым пачатку зборніка, з’яўляецца затым у *Последовании Всенощного пения*, святой Літургіі, па заканчэнні канону Найсвяцейшай Багародзіцы. Складальнікам прапісаны ўсе спевы васьмі гласаў службы *В субботу на велицей вечерни на Гди [Госпадзі] возвах*: у кожным з васьмі гласаў згадана малое славаслоўе перад дагматам, пасля сціхіры і перад багародзічным. У „сціхірным” раздзеле зборніка адзначаецца наступная заканамернасць месцазнаходжання славаслоўя: пасля сціхір на малой вячэрні выконваецца *Слава и ныне* аднаго гласу; сціхіры на „велицей вечерни” падзяляюць *Славу* і *ныне*, якія могуць выконвацца не цалкам, але ў адным гласе. Хвалітныя сціхіры ў гэтым раздзеле *Славу* спяваюць у адным гласе, а *ныне* – у іншым. „Стиховные” ўяўляюць сабой славаслоўе аднаго гласу. Малое славаслоўе змяшчаецца ў ліцыйным раздзеле, але ў няпоўным выглядзе: толькі *Слава* без *ныне*. Славаслоўе

²¹ Ю. Ясіновскі, *Українські та білоруські нотолінійні ірмолі XVI–XVIII століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження*, Львів 1996, с. 266.

вялікае аднойчы прапісваецца ў рукапісе: перад сціхірай балгарскага спеву *Испытайте писания яко же рече во евангелии Христос*.

Акрамя пахвалаў ў *Ірмолоі* зафіксаваны два **велічання**, падзеленыя на тры „статии” [арк. 504]: на ліцці першая *Величаем тя святителю Христовъ Василие*, другая *Достойно есть величати тя Григорие Богослове*, трэцяя *Роди вси песни покаяния проповедника Златоустаго*. Сустракаем у тэксце надмагільныя велічання „во святую Великую субботу на утрени”: *Величаем тя живодавче Христе, Достойно есть величати тя животдавче, Роди вси песнь погребению твоему приносим щедре*. Акрамя *Величания надгробного*, прысвечанага вобразу Хрыста, у рукапісе маюцца надмагільныя спевы на святкаванні Успення Найсвяцейшай Багародзіцы [арк. 592]: *Блажим тя вси роди Богородице Дево, Достойно есть величати тя, Роди вси песнями Богородицу оублажили*.

Адзначаецца ў зборніку і іншая назва велічання, г. зв. **прыпевы**. Яны з’яўляюцца завяршэннем велікоднага канону *Припевы на ф [дзевятай] песни* [арк. 554-562]: *Величит душа моя воскресшаго / Величит душа моя волею страдавши / Христос новая пасха жертва живая*, якія ўключаюць слава-слоўе, алілюю, спевы на Узвіжанне годнага крыжа, Яну Багаслову *Придите вси сына громава восхвалим* і г. д. На жаль, працяг спіса прыпеваў невядомы па прычыне адсутнасці лістоў, яны вырваны.

У асобную групу можна вылучыць **ліційныя** спевы, бо яны не аднолькавыя ў зборніку: *На литии стихира гласъ д [чацвёрты]* [арк. 507] *Идеваяйся светом яко ризою, На литии слава глас е [пяты] болгарскаго напеву Испытайте писания яко же рече во евангелии Христос*. Гэта матэрыял з „сціхірнага” раздзела з указаннем „Месяца февруаріа въ в [другі] день стихиры Стретенію Гдню на Гди [Госпадзі] воззвах гласъ а [першы]”. Далей складальнікам адзначаны наступны падраздзел: „Мца марта в ке [дваццаць пяты] день Благовещение Пресвятыя Бцы на велицей вечерни на Гди возвах слава и ныне. Гласъ, S [шосты]”, далей ідзе ліційны спеў з малым слаvasлоўем восьмага гласу *Да веселятся небеса и радуется земля* [арк. 522 адв. – 523]. 3 „Мца августа в s [пяты] день Преображение Гдне нашего Иисуса Христа на велицей вечерни на Гди возвах гласъ д [чацвёрты] самогласны” пачынаецца наступны мінейны раздзел, дзе запісаны спеў „На литии слава гласъ е [пяты]” *Придите взыдем на гору господню и в дом Бога нашего* [арк. 534–534 адв.]. Месяц жнівень мае яшчэ адно двудзяткае свята – Успенне Прасвятой Багародзіцы, якое адзначана сціхірай сярод самоподобных сціхір першага гласу „На литии и ныне глас е [пяты]” *Воспойте людие матери Бога* [арк. 530 адв. – 531].

Наша даследаванне не будзе поўным, калі не згадаць замены адных песнапенняў іншымі, што гаворыць аб індывідуальных асаблівасцях айчыннага рукапісу: замест *Благословенъ грядый* знаходзім *Благословлю Гда* [арк. 25]; замест *Достойно – О тебе радуется благодатная всякая тварь* [арк. 26 адв.]; замест *Святый Бже - Агиос осфеос агиос / Кирие элейсон* [арк. 42]. Гэты спіс можна прадоўжыць: у „По и [восьмым] псалме” замест *Молитвами Бцы* сустрэкаем *Днес храм одушевленный* [арк. 476]; у „По и-м [восьмым] псалме” замест *Молитвами Бцы Слава гласъ в [другі]* ідзе *Всяческая днес радости*

исполняется [арк. 476]; „На оутрени по и [восьмым] псалме” замест *Молитвами Бцы Слава глас и* [восьмы] сустракаем *Покаяния отверзи ми двери жизнодавче* [арк. 508] з указаннем „Сие поем в неделю и чрез всю четырдесятницу”; „На литурги въместо *Херувимской* и запричастен” выконвалася *Вечери твоеи тайной днесь сын Божий* [арк. 508]; „По Апостоле виесто *Аллилуія*” знаходзім *Воскресни Боже* [арк. 509] з кінаварным подпісам „В субботу великую на литургии”; „вместо *Херувимской*” – *Да молчит всяка плот человека* [арк. 509].

Даследаванне пеўчых жанраў рукапіснага ноталінейнага *Ірмалоя* канца XVII – пачатку XVIII ст. дазваляе прадставіць гэты зборнік ўзорна-паказальным, вылучыць яго ў асобную групу манускрыптаў. Нават пералік жанраў спеваў, прадстаўленых у рукапісе, зойме не адну старонку, даказваючы разнастайны характар беларускіх ірмалояў, насычанасць музычнага матэрыялу, яркасць яго афармлення і прадстаўлення, самабытнасць і таленавітасць аўтараў альбо складальнікаў. Кожны з вышэйапісаных пеўчых жанраў можа стаць прадметам навуковага вывучэння і сістэмнага гісторыка-тэарэтычнага даследавання, у чым бачым актуальнасць для далейшых пошукаў.

Halina Saroka-Skiba

Singing genres of the Belarusian Irmaloy of the square-linear notation of the late 17th and early 18th century

Abstract

The article is devoted to the classification of genres in the hand-written singing collection Irmaloy11Rk922k. The author has analysed the entire song material of the manuscript and on this basis distinguished a variety of singing types and categories. This study of the singing genres of the hand-written note-linear Irmaloy of the late 17th and early 18th century indicates that this collection should be classified as an encyclopedia. All claims made in the article are based on a scientific rationale.